

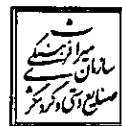
کاروانسرایهای خراسان

تألیف:
رجبعلی لباف خراسانی
محمود بختیاری شهرک
بهزاد نعمتی

پروژه

سرشناسه : لباف خانیکی، رجبعلی، ۱۳۲۷ -
 عنوان و نام پدیدآور : کاروانسراهای خراسان /تالیف رجبعلی لباف خانیکی، محمود بختیاری شهری، بهزاد نعمتی .
 مشخصات نشر : تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۹۲ .
 مشخصات ظاهری : ۶۸۱ص: مصور، جدول .
 شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۶۹۵۳-۱۴-۴
 وضعیت فهرست نویسی : فیا
 موضوع : کاروانسراها — ایران — خراسان
 موضوع : کاروانسراها — ایران — خراسان — تاریخ
 موضوع : کاروانسراها — ایران — خراسان — طرح و ساختمان
 شناسه افزوده : بختیاری شهری، محمود، ۱۳۴۵ -
 شناسه افزوده : حتی، بهزاد، ۱۳۵۰ -
 شناسه افزوده : سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری. پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
 رده بندی دنگر : ۱۳۹ خ ۹۲ الف / ۷۸۵ NA
 رده بندی دیویی : ۲۸/۵۰۹۵۵
 شماره کتابشناسی ملی : ۳۲۹۱

پژوهشگاه

کاروانسراهای خراسان

تالیف : رجبعلی لباف خانیکی، محمود بختیاری شهری، بهزاد نعمتی
 ناشر : پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
 نظارت و اجرا : علیرضا ناصری مالوانی
 صفحه آرایی : سمانه واعظی و الهام گودرزی
 طراح جلد: خسرو چگینی
 مجری: موسسه فرهنگی هنری نقش و نگاه
 چاپ نخست : ۱۳۹۲
 شمارگان : ۱۰۰۰ نسخه
 شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۶۹۵۳-۱۴-۴
 قیمت: ۲۸۵۰۰۰ ریال
 همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی : تهران، میدان امام خمینی(ره)، خیابان امام خمینی(ره)، محوطه موزه ملی، پژوهشگاه
 میراث فرهنگی و گردشگری
 تلفن: ۶۶۷۳۷۰۰۳ - ۸۸۹۳۴۶۹۲
 وب سایت: www.rchtoobook.ir
 پست الکترونیکی: ch.publish@yahoo.com

موقعیت جغرافیایی خراسان موجب شده است که از گذشته های دور راه های ارتباطی شرق به غرب عالم از آن سرزمین بگذرد و از اوایل سده سوم هجری که امام هشتم شیعیان (ع) در سناباد (مشهد کنونی) شهید و به خاک سپرده شدند مشهد مقصد خیل شیعیان و شیفتگان آن حضرت گردید. تردد در راههای خراسان به هر منظوری که صورت می گرفت، مستلزم تامین امکاناتی بود که به مسافران یاری رسانند. بتوانند راههای طولانی را طی کنند و کاروانسرا مناسب ترین و کارسازترین امکان بود. کاروانسراها در مسیر راه های ارتباطی ایران ساخته شده بودند اما به دلیل ویژگی های اقلیمی، قومی و مذهبی، کاروانسراهای خراسان متنوع تر و به نسبت فراوان تر بودند. شناسایی و معرفی کاروانسراهای خراسان اقدامی ارزشمند است که به طریق میدانی و توسط کارشناسان مجرب صورت گیرد از ارزش مضاعف برخوردار می شود. کتاب کاروانسراهای خراسان که توسط کارشناسان با تجربه خراسانی تهیه و تدوین گردیده، در برگیرنده تقریباً تمامی کاروانسراهایی است که در پهنه سه استان خراسان شمالی، رضوی و جنوبی پراکنده شده اند و بسیاری از آنها اینک در مکان های دور افتاده قرار دارند از ویژگی های کتاب حاضر اینست که گذشته از پژوهش و مستحکامی میدانی و بررسی سفرنامه ها و اسناد مکتوب با توجه به وضعیت کنونی کاربری خاص پیشنهاد داده است. از ویژگی های دیگر این کتاب اینست که لغزش های احتمالی پیشینیان را در توصیف کاروانسراهای خراسان با اصلاح اطلاعات دقیق و بهنگام از هریک از کاروانسراها ارائه داده اند. اگر چه کتاب حاضر عنوان «کاروانسراهای خراسان» دارد اما در واقع به بهانه معرفی کاروانسراها، راه های کهن خراسان نیز به اجمال معرفی شده است. در این باره می توان گفت که کتاب کاروانسراهای خراسان کتابی جامع و مرجعی معتبر جهت استفاده پژوهشگران و حتی سرمایه گذارانی است که مایلند از کم و کیف این پدیده های حیاتی آگاه شوند جهت بازآرایی و بهره وری آنها سرمایه گذاری کنند.

جلیل گلشن

رئیس پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

فهرست مطالب

صفحات	عنوان
الف	مقدمه
۱	فصل اول: مروری بر منابع مکتوب کاروانسراهای خراسان
۲	۱-۱- سفرنامه‌ها و متون تاریخی و جغرافیایی
۲۸	۱-۲- کتابخانه‌های سنتی و علمی معاصر
۳۵	فصل دوم: واژه‌شناسی مفاهیم و کاربری کاروانسرا و رباط
۳۶	۲-۱- کاروانسرا
۳۷	۲-۲- رباط
۳۹	۲-۳- خان
۴۰	۲-۴- فندق
۴۱	۲-۵- تیم
۴۲	۲-۶- میهمان‌خانه و دسکره
۴۳	فصل سوم: راه و رباط در خراسان
۵۱	فصل چهارم: محورهای اصلی ارتباطی خراسان
۵۴	۴-۱- کاروانسراهای محور مشهد-سبزوار
۶۷	۴-۱-۱- کاروانسرا یا رباط بابا قدرت
۷۲	۴-۱-۲- سرای عزیزالله‌اف
۷۷	۴-۱-۳- کاروانسراهای دیگر مشهد

۷۸	۴-۱-۴- کاروانسرای طرق
۸۸	۴-۱-۵- رباط باش ساروق
۹۳	۴-۱-۶- رباط خاکستری
۹۸	۴-۱-۷- کاروانسراهای علاقند
۱۰۸	۴-۱-۸- کاروانسرای کلمبه (رباط کلمبه)
۱۱۲	۴-۱-۹- کاروانسراهای شریف آباد
۱۱۴	۴-۱-۹-۱- کاروانسرای اسحاق خان شریف آباد
۱۱۹	۴-۱-۹-۲- کاروانسرای شهاب الملک شریف آباد
۱۲۴	۴-۱-۱۰- کاروانسرای شیخ داود
۱۳۳	۴-۱-۱۱- رباط تنگ لنگ
۱۳۶	۴-۱-۱۲- رباط کال شریف
۱۳۹	۴-۱-۱۳- رباط چهار حوض
۱۴۳	۴-۱-۱۴- رباط دیزباد
۱۴۵	۴-۱-۱۵- کاروانسرای قلعه وزیر
۱۵۰	۴-۱-۱۶- کاروانسرای قدمگاه
۱۵۷	۴-۱-۱۷- رباط سعد
۱۵۸	۴-۱-۱۸- کاروانسرای شاه عباسی نیشابور
۱۶۴	۴-۱-۱۹- سرای زهدی
۱۶۶	۴-۱-۲۰- کاروانسراهای دیگر شهر نیشابور
۱۶۷	۴-۱-۲۱- رباط چکنه
۱۶۸	۴-۱-۲۲- کاروانسرای قدرت خان (استراحتگاه)
۱۶۹	۴-۱-۲۳- کاروانسرای شوریاب
۱۷۸	۴-۱-۲۴- کاروانسرای سنگ کلیدر
۱۸۳	۴-۱-۲۵- رباط غلامان
۱۸۳	۴-۱-۲۶- کاروانسرای زعفرانیه

۱۹۴	۴-۱-۲۷- کاروانسرای صالح آباد
۱۹۷	۴-۱-۲۸- رباط سرپوش
۲۰۱	۴-۱-۲۹- کاروانسرای شاه عباسی سبزوار
۲۰۷	۴-۱-۳۰- کاروانسرای حاج فرامرزان (معروف به رباط کانون)
۲۱۲	۴-۱-۳۱- کاروانسرای مهر
۲۱۹	۴-۱-۳۲- کاروانسرای ریوند
۲۲۵	۴-۱-۳۳- کاروانسرای مزینان
۲۳۴	۴-۱-۳۴- کاروانسرای مأمونی یا انوشیروانی مزینان
۲۳۵	۴-۱-۳۵- کاروانسرای یحیی آباد
۲۳۶	۴-۲- کاروانسرای محرم مشهد - قوچان - بجنورد
۲۴۵	۴-۲-۱- رباط سیدآباد
۲۴۹	۴-۲-۲- کاروانسرای حسن آباد (رباط چنبر غربال)
۲۵۱	۴-۲-۳- رباط شورچه
۲۵۲	۴-۲-۴- کاروانسرای گبر آباد
۲۵۳	۴-۲-۵- کاروانسرای قره تپه
۲۵۳	۴-۲-۶- کاروانسرای قلّی
۲۶۰	۴-۲-۷- رباط عشق
۲۶۵	۴-۲-۸- کاروانسرای قره بیل
۲۶۹	۴-۲-۹- کاروانسرای صفی آباد (راونیز)
۲۶۹	۴-۲-۱۰- رباط سونج
۲۶۹	۴-۲-۱۱- رباط قره جه
۲۷۰	۴-۲-۱۲- رباط دهنه دشت
۲۷۰	۴-۲-۱۳- رباط نصیر آباد
۲۷۰	۴-۲-۱۴- رباط سلطان میدان
۲۷۰	۴-۲-۱۵- رباط شان قلعه

۲۷۱	۴-۲-۱۶- کاروانسراهای دیگر محور مشهد - بجنورد
۲۷۲	۴-۳- کاروانسراهای محور مشهد - سرخس
۲۸۰	۴-۳-۱- رباط چاهه
۲۸۲	۴-۳-۲- رباط ماهی
۲۸۴	۴-۳-۳- کاروانسرای چار گنبد
۲۸۴	۴-۳-۴- کاروانسرای شرف
۲۹۱	۴-۴- کاروانسراهای محور مشهد - کلات - درگز
۳۰۰	۴-۴-۱- رباط آبگرم
۳۰۴	۴-۴-۲- رباط بلغم
۳۰۶	۴-۴-۳- رباط کرات
۳۰۷	۴-۵- کاروانسراهای محور مشهد - تربت جام - تایباد - خواف
۳۱۱	۴-۵-۱- کاروانسرای قدیم
۳۱۳	۴-۵-۲- کاروانسرای امیر علیشیرازی
۳۲۳	۴-۵-۳- کاروانسرای فریمان
۳۳۲	۴-۵-۴- کاروانسرای سفید سنگ
۳۳۴	۴-۵-۵- رباط سمنگان
۳۳۹	۴-۵-۶- رباط جام
۳۴۲	۴-۵-۷- کاروانسرای عباس آباد
۳۵۳	۴-۵-۸- کاروانسرای کرات
۳۵۶	۴-۵-۹- رباط کال جنگی
۳۵۹	۴-۵-۱۰- رباط زیارت
۳۶۱	۴-۵-۱۱- رباط چخماق
۳۶۲	۴-۵-۱۲- رباط حدیره
۳۶۲	۴-۵-۱۳- رباط گردالو
۳۶۳	۴-۵-۱۴- رباط باقرآباد

۳۶۳	۴-۶- کاروانسراهای محور مشهد به شهرهای جنوبی خراسان
۳۶۷	۴-۶-۱- کاروانسراهای محور مشهد - تربت حیدریه
۳۶۹	۴-۶-۱-۱- رباط جهان آباد
۳۷۲	۴-۶-۱-۲- رباط کافر قلعه
۳۷۳	۴-۶-۱-۳- رباط سفید
۳۸۱	۴-۶-۱-۴- رباط منتصر الملک
۳۸۱	۴-۶-۱-۵- کاروانسرای میان دشت
۳۸۷	۴-۶-۱-۶- رباط شور حصار
۳۹۳	۴-۶-۱-۷- رباط سی کامه
۳۹۷	۴-۶-۱-۸- کاروانسرای کسکک
۴۰۱	۴-۶-۱-۹- کاروانسرای ترسک
۴۰۳	۴-۶-۱-۱۰- رباط بالابرس
۴۰۳	۴-۶-۱-۱۱- ولنگ رباط
۴۰۵	۴-۶-۱-۱۲- رباط علیا
۴۰۷	۴-۶-۱-۱۳- رباط طبسی (کاروانسرای تربت حیدریه)
۴۱۲	۴-۶-۱-۱۴- کاروانسرای لاری
۴۱۹	۴-۶-۱-۱۵- سرای گلشن
۴۲۱	۴-۶-۲- کاروانسراهای محور تربت حیدریه - گناباد - بروجرد - طبس
۴۲۵	۴-۶-۲-۱- کاروانسرای خیرآباد
۴۳۰	۴-۶-۲-۲- کاروانسرای عمرانی
۴۳۵	۴-۶-۲-۳- رباط کم آبی
۴۳۵	۴-۶-۲-۴- رباط قوژد
۴۳۷	۴-۶-۲-۵- کاروانسرای بیلند
۴۳۷	۴-۶-۲-۶- رباط خار فیروزی
۴۴۰	۴-۶-۲-۷- کاروانسرای کاخک

۴۴۱	۳-۶-۴- کاروانسراهای محور تربت حیدریه - بجستان - فردوس
۴۴۴	۱-۳-۶-۴- رباط زر مهر
۴۴۸	۲-۳-۶-۴- رباط بی بی
۴۴۹	۳-۳-۶-۴- رباط زرنوخ
۴۵۵	۴-۳-۶-۴- رباط کمایی
۴۵۶	۵-۳-۶-۴- کاروانسرای فیض آباد
۴۶۱	۶-۳-۶-۴- کاروانسرای ظهیر آباد
۴۶۳	۷-۳-۶-۴- رباط میاندهی
۴۶۶	۸-۳-۶-۴- رباط بسی
۴۶۹	۹-۳-۶-۴- رباط بند
۴۷۰	۱۰-۳-۶-۴- رباط قاسم آباد
۴۷۴	۱۱-۳-۶-۴- رباط فخر آباد
۴۷۹	۱۲-۳-۶-۴- رباط زین آباد
۴۸۴	۱۳-۳-۶-۴- رباط آهنک
۴۸۵	۱۴-۳-۶-۴- کاروانسرای برون
۴۸۵	۱۵-۳-۶-۴- رباط شور
۴۹۲	۱۶-۳-۶-۴- کاروانسراهای خوشاب
۴۹۳	۱-۱۶-۳-۴- رباط کهن خوشاب
۴۹۴	۲-۱۶-۳-۴- کاروانسرای متأخر خوشاب
۴۹۷	۱۷-۳-۶-۴- رباط اصفاک
۵۰۲	۱۸-۳-۶-۴- رباط نیگنان
۵۰۷	۱۹-۳-۶-۴- رباط چاه گنبد
۵۱۰	۴-۶-۴- کاروانسراهای محور فردوس - بیرجند
۵۱۰	۱-۴-۶-۴- کاروانسرای سرایان
۵۱۷	۲-۴-۶-۴- کاروانسرای سه قلعه

۵۱۸	۴-۶-۴-۳- رباط خیرات علی قنبر
۵۱۹	۴-۶-۴-۴- رباط خیرات احمدبیک
۵۲۲	۴-۶-۴-۵- رباط حوض حاجی
۵۲۵	۴-۶-۴-۶- رباط مورشک
۵۳۰	۴-۶-۴-۷- کاروانسرای چاهک
۵۳۳	۴-۶-۴-۸- رباط زُردان
۵۳۵	۴-۶-۴-۹- رباط چاه حوض
۵۳۸	۴-۶-۴-۱۰- رباط آصف
۵۴۲	۴-۶-۴-۱۱- رباط کهنک رودبالا
۵۴۴	۴-۶-۴-۱۲- کاروانسراهای شهر بیرجند
۵۴۴	۴-۶-۴-۱۲-۱- کاروانسرای ازا ملک
۵۴۴	۴-۶-۴-۱۲-۲- کاروانسرای نرخیسها
۵۴۴	۴-۶-۴-۱۲-۳- کاروانسرای دودر
۵۴۵	۴-۶-۴-۱۲-۴- کاروانسرای محسن
۵۴۵	۴-۶-۴-۱۲-۵- کاروانسرا مستوفی
۵۴۸	۴-۶-۴-۱۲-۶- کاروانسرای علوی
۵۵۲	۴-۶-۴-۱۲-۷- کاروانسرای ملا محمدحسن مودی
۵۵۳	۴-۷- کاروانسراهای محور نیشابور- بردسکن - طبس
۵۵۴	۴-۷-۱- کاروانسرای چاه سالار
۵۵۷	۴-۷-۲- کاروانسرای کبودان
۵۶۷	۴-۷-۳- کاروانسراهای زنگیچه
۵۶۷	۴-۷-۳-۱- رباط کهن زنگیچه
۵۷۲	۴-۷-۳-۲- کاروانسرای متأخر زنگیچه
۵۷۸	۴-۸- کاروانسراهای مسیر کوهستانی محور مشهد - نیشابور
۵۷۸	۴-۸-۱- رباط ویرانی

۵۸۲	۴-۸-۲- رباط نصوح آباد
۵۸۳	۴-۸-۳- رباط پایگذار جاغرق
۵۸۷	۴-۸-۴- رباط پای کوه کنگ
۵۸۹	۴-۸-۵- رباط چشمه بلبل
۵۸۹	۴-۸-۶- رباطها (پناهگاههای) خرو
۵۹۰	۴-۸-۷- رباط (اقامتگاه) خلیج
۵۹۷	فهرست تابع

www.ketab.ir

عاقبت اندیشی و عافیت طلبی از جمله خصلتهای انسان است که به او امکان می دهد، خود را با شرایط زمان و مکان و حال و آینده سازگار کند. این خصلتها که همواره انسان را همراهی کرده، موجب شده است که از کمترین نام، انسان محیط مناسب زیست را انتخاب کند یا با بهره گیری از نبوغ و استعدادش، اسباب و عواملی جهت سازگاری و مناسب محیط ابداع نماید. انتخاب نخستین زیستگاهها، ساخت نخستین ابزارها، اقامت در یک جا نشینی، ابداع معماری، تولید محصولات کشاورزی و صنعتی و عرضه مازاد آن محصولات به بازارهای دور و نزدیک، از جمله کارهای بزرگ انسان جهت سازگاری با محیط و عاقبت اندیشی او بوده است.

مصلحت جویی گاه نیز ایجاب می کند تا انسان جهت کسب درآمد و بهبود وضع اقتصادی یا کسب معرفت و علم، یا زیارت و کسب اجر و ثواب مقدسی، دور یا نزدیک پیش گیرد. مسافرت با هر هدف و انگیزه ای که صورت می گرفت، مبادله فرهنگ، آموختن و تأثیر جوامع از یکدیگر و در نهایت شکوفایی فرهنگی و اقتصادی را در پی داشت. بنابراین، رویداد و پدیده های مهم محسوب می شد و علاوه بر اینکه وضع قواعد و قوانینی را ایجاب می کرد، مستلزم ایجاد و احداث راهها و تأسیسات خدمت رسانی به مسافران هم بود.

بدیهی است که انسان از همان ابتدای قدم گذاشتن در راه، به اقتضای نیازها امکانات لازم را تدارک دیده است. بعید به نظر می رسد مسافری که قصد مقصدی دوردست داشته، بدون تدارک به تأسیسات رفاهی پای در راه گذارد. حتی اکنون نیز با اینکه راهها به کمک تکنولوژی به سرعت گسترش می یابند، مسافران از تأسیسات سرویس دهنده بین راهی بی نیاز نیستند. تأسیسات میان راهی در گذشته انواع فراوان بودند. نیاز حیاتی مسافران آب بود که آب انبارها، چشمه ها و برکه ها به آن پاسخ می دادند و نیاز به امنیت دغدغه طبیعی هر مسافر و برای او تعیین کننده و با اهمیت بود که نیروهای انسانی و سازه های معماری خاص، مثل برجها و قراول خانه ها و راهدارخانه ها در حدتوان، آن را تأمین می کردند. تأسیساتی مثل پلها و ساباتها و میله ها نیز در راهها توسط مردم یا دولتها ساخته می شد که پاسخگوی نیازهای متفاوت مسافران بودند؛ اما مهمترین پدیده ای که در کنار راهها ساخته می شد «کاروانسرا» یا

بنایی چند منظوره بود که به نیازهای متعدد مسافران جواب می‌داد و احداث آن چنان اهمیتی داشت که به مثابه «عمل خیر» و مصداق «خیرات» در گفته‌ها و نوشته‌ها مطرح بود.

کاروانسرا را که هر دوت «مهمان‌سرا» نیز نامیده، در واقع مجموعه‌ای از فضاهای معماری با کاربریهای متفاوت بود و در مجموع قادر بود در حد نیاز، آب و غذا و علوفه و امنیت مسافران را تأمین نماید و به یقین خانه امید رهروان خسته‌ای باشد که فرسنگها راه را در نشیب و فراز کوهها یا سینه تفتیده بیابانها و کویرها طی می‌کردند و برای لختی آسایش نیازمند سرپناه مناسب و مکانی امن بودند. ما شواهدی بازمانده از گذشته‌های دور در دست نداریم که گواه وجود کاروانسرا در راهها باشند؛ اما می‌توانیم بر اساس مدارک نزدیک به یقین را داشته باشیم که مسافران راههای کهن مسافتهای طولانی را با برخورداری از امکانات تأسیسات عام‌المنفعه‌ای مثل کاروانسراها طی می‌کردند؛ زیرا در راههای طولانی که از مناطق بی‌آب و خشک می‌گذشتند، مجبور بودند در مکانهایی مناسب و امن بپتوخته کنند و نیازهای حیاتی خود را تأمین نمایند.

مسافرت و تأسیسات رفاهی مسافران در خراسان احتمالاً متفاوت و متناسب با ویژگیهای اقلیمی، قومی و اعتقادی این سرزمین بوده است. این تفاوت را اکنون در کاروانسراهای متعدد باقی مانده از ادوار مختلف در جای جای خراسان شاهد هستیم.

بافت طبیعی خراسان مشتمل بر کویر، تپه‌ها، کوه و بیابان است. بنابراین کاروانسراهایی که در نقاط مختلف اقلیمی ساخته شده، با مقتضای آب و هوا و اقلیم، با مصالح خاص و با نقشه خاص شکل گرفته است. کاروانسراهای کوهستانی معمولاً به پوشیده و در ابعاد نسبتاً کوچک با سنگ و گل یا گچ و ماسه بنیان گرفته؛ در صورتی که کاروانسراهای کویری و بیابان با صحنی وسیع و به کمک مصالح آجر و گچ و ماسه، یا خاک و گچ ساخته شده است. بر مبنای این نوع کاروانسراها نیز از گل و خشت تشکیل شده است.

کاروانسراها صرف نظر از نقشه و نوع مصالح و ساختار، با وجود تفاوتها، برخی مشترکاتی نیز دارند؛ از جمله همه آنها جنبه سرپناه و اقامتگاه موقت برای مسافران دارند؛ در هر یک از آنها جهت نگهداری چهارپایان (حیوانات باربر) در نظر گرفته شده است؛ در آنها یا مجاورت آنها، آب انبار جهت ذخیره آب وجود داشته و به جنبه‌های ایمنی و دفاعی آنها نیز توجه شده است.

در شبکه وسیع و گسترده راههای خراسان و به‌خصوص در کنار راه طولانی ابریشم که در متون تاریخی به «شاه‌راه بزرگ شرق» یا «راه خراسان» شهرت داشته، مجموعه‌ای از انواع کاروانسراها وجود دارد که از خیلی جهات، همانند کاروانسراهای موجود در دیگر نقاط ایران می‌باشند؛ اما بسیاری از کاروانسراهای خراسان از ویژگی معنوی خاصی برخوردارند و آن، تأثیرپذیری از فرهنگ مرتبط به حرم

مظهر امام رضا (ع) در مشهد است. بعد از قرن سوم هجری، به تدریج محورهای اصلی ارتباطی خراسان به مشهد منتهی شده و دلیل عمده این امر سفر به قصد زیارت بوده که از قبل آن، تجارت و داد و ستد نیز رونق گرفته است. انگیزه و پشتوانه ایجاد بسیاری از کاروانسراهای مسیر آن راههای زیارتی نیز معنوی بوده و بسیاری از آنها یا وقف بر زائرین امام رضا (ع) است و یا کتیبه‌ها و تزیینات و نشانه‌هایی متناسب با منزلت و مقام زائرین دارند. چه بسا کاروانسراهایی مثل «رباط بی‌بی» در محور جنوب خراسان که از دسترنج پیرزنی برای بهره برداری زائران امام رضا (ع) ساخته شده و چه بسا کاروانسراهایی مثل مهر و مزینان و زعفرانیه که وقف بر زائران امام رضا (ع) شده‌اند.

میل کاروانسراهای متعدد خراسان «کاخ رباطها» یا «کاروانسراهای شاهی» نیز وجود دارند؛ مثل رباط ماهی و رباط شرف که ظاهراً برای اقامت پادشاهان و امیران ساخته شده‌اند ولی آنها هم مشحون از کتیبه‌های مذهبی و احادیث و روایات دینی بوده و شاید به لحاظ مقام و موقعیتشان بر سر راههای زیارتی، مسافت‌دینی مذهبی به خود گرفته‌اند.

نیات خیر همواره در کاروانسرا متجلی بوده و کاروانسرا در تاریخ خراسان به عنوان سمبل و مظهر خیرخواهی و دیانت‌پرستی شناخته شده است. دختر ابوالقاسم فردوسی شاید جزو اولین خیرخواهانی باشد که صله‌ای را به موجود تنزلی برای پدر بزرگوارش فرستاد، برای ایجاد کاروانسرای بزرگی در «چاه» بر کنار راه مشهد به سبب شرف کرد که آثار و بقایای آن هنوز موجود است؛ و نیز خیرخواهان بسیار دیگری که حتی از خیرخواهی بر بنای خیرشان به جا گذاشته‌اند.

با این وجود کاروانسراها نه تنها یک سازه خدمتی و تجاری، که یک نماد ایثار و خیرخواهی نیز محسوب می‌شود و اگر به گونه فرائد جنبه‌های معنوی آن و نیز تعاملات فرهنگی را که در آن اعمال می‌شد، مد نظر قرار دهیم، اهمیت و جایگاه آن را در عرصه فرهنگ و اقتصاد و ارتباطات اجتماعی والا و رفیع خواهیم یافت.

در خراسان تا کنون چنان که باید، به پدیده مهم کاروانسرا پرداخته نشده و به جز موارد انگشت شمار سازه‌های آن معرفی نشده است. فراوانی و تنوع آثار از یک سو و نقش عمده آنها در شناخت تاریخ معماری و تجارت و روابط اجتماعی از سوی دیگر ایجاب کرد که به این مهم پرداخته شود و برای نخستین بار، کاروانسراهای خراسان در مجموعه‌ای مدون، به گونه‌ای علمی و کارشناسانه معرفی شوند. بازدید و بررسی کاروانسراهای خراسان و تحقیق و پژوهش در مورد آنها توسط کارشناسان میراث فرهنگی یک نیاز فوری و مستدل علمی آن محسوب می‌شود و می‌تواند آن را به عنوان مرجعی قابل اعتماد در زمینه شمار آورد. کتاب کاروانسراهای خراسان که براساس تحقیقات دراز مدت میدانی و کتابخانه‌ای تهیه شده، تنها توصیف کالبدی کاروانسراها نیست؛

بلکه - حتی‌المقدور - شامل توصیف فضاها و جایگاه جغرافیایی و تاریخی کاروانسرا و محورهای است که احداث کاروانسرا ایجاب کرده است.

تهیه این اثر با بذل و اهتمام بارز اشخاص حقیقی و حقوقی و بهره‌گیری از منابع و آرشیوهای علمی متعدد امکان پذیر شده و وجود آن که در تدوین کتاب حداکثر دقت و وسواس علمی لحاظ گشته، اطمینان داریم که برای کسانی که به این موضوع علاقه دارند و نیازمند راهنمایی و تذکر و ارشاد مشفقانه فرهیختگان، در رفع اشکالات یاریگر خواهد بود.

گزارشهای بررسی کارشناسان در تدوین کتاب از نقشه‌های موجود در آرشیو سازمان میراث فرهنگی خراسان با قید نام تهیه کنندگان و صاحبان آثار، همکاریها و مساعدتهای بی دریغ مدیر کل و مسئولین محترم میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان رضوی بسیار مفید و ارزشمند بوده که جای تقدیر و سپاسگزاری دارد

علی لباف خانیکی